

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Олеся Харківська

ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА

навчально-методичні матеріали

**для студентів денної та заочної форм навчання
філологічного факультету
спеціальності 014 Середня освіта
предметної спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)
освітньої програми «Українська мова і література.
Зарубіжна література»**

Ужгород 2021

УДК 811.161.2'36-112(076)

X – 23

Рекомендовано до друку кафедрою української мови філологічного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол № 8 від 15 червня 2021 року.

Укладач –

О.В. Харківська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Рецензенти –

О.В. Лавер, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

І.Я. Філак, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Відповідальний за випуск –

Н.Ф. Венжинович, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Історична граматика: навчально-методичні матеріали для студентів денної та заочної форм навчання філологічного факультету спеціальності 014 Середня освіта спеціалізації 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література» / Уклад. О.В. Харківська. Ужгород: ФОП Сабов А.М., 2021. 50 с.

Навчально-методичні матеріали призначені для студентів денної та заочної форм навчання філологічного факультету спеціальності 014 Середня освіта спеціалізації 014.01 Середня освіта (Українська мова і література) освітньої програми «Українська мова і література. Зарубіжна література», які вивчають історичну граматику української мови відповідно до навчального плану. Мета видання – допомогти студентам здобути навички практичного застосування теоретичних знань.

ЗМІСТ

Передмова	4
Програма навчальної дисципліни «Історична граматики української мови»	7
Рекомендована література.....	10
Практичне заняття № 1. Специфіка «Історичної граматики української мови» як наукової і навчальної дисципліни.....	13
Практичне заняття № 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов.....	14
Практичне заняття № 3. Фонетика	15
Практичне заняття № 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду	16
Практичне заняття № 5. Структура складу	17
Практичне заняття № 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток)	18
Практичне заняття № 7. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток) (<i>продовження</i>)	19
Практичне заняття № 8. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток	20
Практичне заняття № 9. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних	21
Практичне заняття № 10-11. Морфологія. Іменник	22
Практичне заняття № 12. Займенник	24
Практичне заняття № 13. Прикметник	25
Практичне заняття № 14. Числівник	26
Практичне заняття № 15. Дієслово.....	27
Практичне заняття № 16. Прислівник. Службові слова.....	29
Практичне заняття № 17. Історичний синтаксис.....	30
Речення для аналізу.....	33
Тести	35
Перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 з історичної граматики української мови.....	44
Зразок модульної контрольної роботи № 1 з історичної граматики української мови.....	45
Перелік питань до модульної контрольної роботи № 2 з історичної граматики української мови.....	46
Зразок модульної контрольної роботи № 2 з історичної граматики української мови.....	47
Питання до іспиту з історичної граматики для студентів 2 курсу українського відділення філологічного факультету.....	48

ПЕРЕДМОВА

Кілька століть тому мова українців суттєво відрізнялася від сучасної української літературної мови. Така відмінність свідчить про постійний розвиток мови – зміни звукового складу, лексичного арсеналу, граматичних виявів. Отже, мова – явище динамічне, а не статичне. Мова перебуває так само в безперервному русі, як і будь-який інший живий організм. Відповідно за останні 30 років, що минули, деякі погляди на історію українського мовознавства докорінно змінилися. Цьому сприяли праці О. Горбача, І. Огієнка, Ю. Шевельова та ін., які раніше були недоступні.

Курс історичної граматики української мови повинен дати студентові глибокі знання з історії розвитку звукової системи (фонетика), граматичної будови (морфологія, синтаксис) та словникового складу української мови від найдавніших часів до наших днів, підготувати студентів до вивчення курсу історії української літературної мови, обґрунтувати мовні факти, процеси та закономірності розвитку сучасної української мови, проникнути в їх суть.

Опрацьовуючи історичну граматику української мови, треба насамперед чітко усвідомити завдання і зміст курсу, зосередити увагу студентів на основних питаннях програми з тим, щоб домогтися ґрунтовного засвоєння ними матеріалу в цілому.

Метою курсу історичної граматики української мови є закласти міцні основи для історичного сприйняття студентами явищ української мови всіх рівнів; прищепити студентам потребу в оволодінні прийомами; ознайомити їх із сучасними поглядами на походження й розвиток української мови, формувати в студентів здатність критично оцінювати поверхові, ненаукові та інші антиісторичні явища, спираючись на позитивний українознавчий набуток XIX – XXI ст.

Завдання курсу – сформувати в студентів уміння користуватися джерелами з історії української мови (підручники, посібники, наукові монографії і статті, етимологічні, історичні, енциклопедичні словники тощо) і самостійно здобувати нові знання;

- показати процес виникнення та розвитку української мови, формування її фонетичної і фонологічної систем, граматичної будови – морфології і синтаксису, зміни лексичного складу і фразеології;

- розвивати логічне мислення студентів, здатність до наукового пошуку і педагогічної творчості.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати:

- основні факти про розселення і діалектне розшарування давніх слов'ян;
- історію виникнення української мови, періодизацію розвитку, основні джерела вивчення, роль народнорозмовного джерела у становленні найважливіших ознак української мови;
- найважливіші фонетичні закони та інші мовні риси, успадковані давньоукраїнською (давньоруською, давньокиївською, руськоукраїнською) мовою із спільнослов'янської мови-основи;
- комплекс мовних рис, якими українська мова відрізняється від інших слов'янських мов;
- дискусійні питання про походження української мови;
- прийоми застосування порівняльно-історичного аналізу до українського мовного матеріалу.

уміти:

- читати, розуміти й аналізувати фрагменти текстів із давніх писемних пам'яток;
- давати аргументовані історичні коментарі до фонетичних, морфологічних, синтаксичних мовних явищ сучасної української літературної мови і діалектів;
- розрізняти в науковій і навчальній літературі прийнятні і неприйнятні інтерпретації історії мовних явищ;
- фахово аналізувати мовні явища і засвоювати історичні норми сучасної української мови;
- пояснювати сутність закону відкритого складу та застосовувати його наслідки в системі голосних і приголосних;
- виявляти зміни в системі голосних та приголосних, пов'язані із занепадом зредукованих;
- виявляти навички застосування порівняльно-історичного методу;
- визначати роль і місце внутрішньомовних і позамовних чинників у розвитку граматичних значень і форм;
- робити граматичний аналіз іменних частин мови;
- аналізувати тенденції формування й розвитку граматичних категорій дієслова (виду, способу, часу, особи, числа).

Важливе значення при вивченні курсу історичної граматики має застосування порівняльно-історичного методу, Проте потрібно пояснити, у яких межах можна і доцільно використовувати цей метод.

При аналізі історії звуків, форм слів і синтаксичної будови факти української мови треба пов'язувати з фактами споріднених мов – російської та білоруської, а спільні для них явища – з явищами інших слов'янських мовних

груп, показуючи на конкретних прикладах, що спільні і відмінні риси сучасних слов'янських мов свідчать про різні ступені мовної спорідненості цих народів у різні епохи їх формування.

Теоретичне значення курсу історичної граматики дає можливість: зрозуміти основні процеси виникнення, формування і розвитку української мови; з'ясувати походження термінів *Україна* та *українська мова*; проаналізувати мовні явища та з'ясувати основні причини їхньої появи; усвідомити зв'язок між окремими мовними рівнями, а також зрозуміти мову як суспільне явище, яке є надбанням людства і перебуває в безперервному русі.

Практичне значення курсу історичної граматики направлене на те, щоб допомогти студентам глибше зрозуміти основні процеси формування сучасної української літературної мови, зокрема фонологічні, орфографічні та орфоепічні процеси; фахово аналізувати мовні явища, які склалися в умовах історичного розвитку української мови; правильно читати давні писемні пам'ятки, розуміти їх, впізнавати орфографічні, морфологічні та лексичні особливості тощо.

Начально-методичні матеріали побудовані відповідно до навчального плану, містять теми практичних занять та практичні завдання до них. *Мета видання* – допомогти студентам здобути навички практичного застосування теоретичних знань.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИЧНА ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ»

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Вступ. Загальна характеристика курсу історичної граматики української мови

Тема 1. Специфіка «Історичної граматики української мови» як наукової і навчальної дисципліни. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами (сучасною українською літературною мовою, старослов'янською мовою, загальним мовознавством, діалектологією, ономастикою, історією української літератури, етнографією, археологією тощо). Основні джерела вивчення історії української мови (жива українська мова з її діалектами; писемні пам'ятки; свідчення слов'янських мов; свідчення неслов'янських мов; лексичні запозичення до східнослов'янських мов; лексичні запозичення із східнослов'янських мов; власні назви; письмові свідчення іноземних джерел). Методологічна основа курсу. Порівняльно-історичний метод у мовознавстві.

Тема 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період. Зміст термінів *спільносхіднослов'янська мова, давньоруська мова, київськоруська (києворуська) мова, давня руськоукраїнська (давньоруськоукраїнська, українськоруська) мова, давньокиївська мова, протоукраїнська мова, проукраїнська мова, давньоукраїнська мова, староукраїнська мова.*

Походження української мови і назви *Україна*. Періодизація історії української мови. Походження східнослов'янської писемності. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Фонетика

Тема 3. Предмет історичної фонетики. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (проукраїнської мови). Склад вокалізму і консонантизму давньоіндоєвропейської мови. Зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови і відображення їх у східних слов'ян. Палаталізація приголосних у сполученні з [j]. Звукосполучення [gj], [kj], [xj]; [zj], [sj]; [rj], [lj], [nj]; [dj], [tj]; [zgj], [skj], [stj]; губні + [j].

Тема 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду (I, II і III палаталізації). Голосні [ǣ], [ǫ] та [ā], [ō]. Зміна неперехідних голосних у передні після палатальних приголосних. Голосні [ě] та [ē]. Голосні [ī] та [i̯], [ū] та [u̯].

Тема 5. Структура складу. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм. Зміни приголосних на межі складу. Зміна звукосполучень [dt],

[tt]>[st]. Втрата приголосного в кінці слова. Поява носових [ɐ] та [ɔ]. Монофтонгізація дифтонгів. Зміни сонантів [r] та [l]. Розвиток протези. Приголосні перед голосними переднього ряду. Перебудова фонологічної системи спільнослов'янської мови. Чергування фонем.

Тема 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток). Фонетична система східнослов'янських прадіалектів (VI–VII ст.). Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm]. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження. Втрата початкового звука [j] перед [u]. Історія носових голосних протоукраїнських діалектів. Давні зміни звука «ять» [ě]. Ствердіння звука [l] в групах [tɫt], [tɫt] і непослідовність цього явища. Розвиток повноголосся. Зміна сполучень [ort], [olt]. Розвиток фарингального [h].

Тема 7. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток. Фонетична система давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Зміни у вимові аффрикат. Часткове порушення найдавніших явищ палаталізації приголосних. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Редуковані [і], [ы]. Зміна артикуляції [і] в позиції після [ъ].

Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних. Чергування [o], [e] з [ø]. Подовження голосних [o], [e] та їх наступні зміни.

Розвиток приставного [і]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся. Напружені [ъ] та [ь]. Редуковані після [j]. Історія голосного, позначуваного літерою ѣ («ять»). Поняття про так званій «новий ять».

Тема 8. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних. Виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних. Утрата звука [l]. Вставні приголосні [d] і [t]. Асимілятивні і дисимілятивні процеси. Подовження приголосних після занепаду напівкороткого [ĭ] (знання, зілля).

Ствердіння колишніх напівм'яких і м'яких приголосних. Ствердіння приголосних перед голосним [e] та перед колишнім голосним переднього ряду [и]. Історія етимологічних [і] та [ы]. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи]. Зміна [л] в [љ]. Чергування [y] з [ŷ] та [і] з [й] у певних фонетичних умовах. Історія губних. Характер стародавнього [v]. Поява звука [ф]. Зміна [o] в [a]. Зміна [e] в [a]. Зближення [o] з [y]. Втрата початкового голосного. Протетичні приголосні. Приголосні перед [ä] з [ɛ]. Зміни у вимові [p], [p']. Зміни у вимові аффрикати [tʃ].

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. Морфологія

Тема 9. Предмет і завдання історичної морфології української мови. Іменник. Словотвірні характеристики іменників. Словозміна іменників. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект): категорії роду,

відмінка, числа, збірності й одиничності, істот і неістот. Типи давніх іменників.

Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.

Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō.

Тема 10. Іменник. Історична доля іменників із колишніми основами на -ŭ, -ī.

Історична доля іменників із колишньою основою на -ū та основами на приголосний. Історія відмінкових закінчень множинних іменників.

Тема 11. Займенник. Словотвір займенників. Історія форм особових та зворотного займенників. Історія форм предметно-особового займенника.

Тема 12. Займенник. Історія форм неособових займенників.

Тема 13. Прикметник. Походження категорії прикметника. Словотвір прикметників. Історія форм іменних прикметників. Історія форм займенникових (членних) прикметників.

Тема 14. Прикметник. Історія форм прикметникового ступенювання.

Тема 15. Числівник. Граматичні ознаки числівників. Основні відомості про склад і джерела становлення числівникових слів. Структурні характеристики числівників різних типів у праслов'янській мові. Джерела становлення українських числівників. Особливості відмінювання числівників в українській мові: діахронічний аспект.

Тема 16. Дієслово. Основи і класи дієслів. Історія граматичних категорій дієслова (перехідність / неперехідність, вид, особа, число, час, спосіб, стан). Історія форм теперішнього часу.

Тема 17. Дієслово. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.

Тема 18. Дієслово. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсквамперфект.

Тема 19. Дієслово. Історія форм майбутнього часу. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.

Інфінітив і супін. Історія форм дієприкметників та дієприслівників.

Тема 20. Прислівник. Виникнення класу прислівників. Формування і розвиток прислівникової системи української мови. Творення прислівників.

Тема 21. Службові частини мови і вигук. Виникнення і формування прийменників, сполучників, часток і вигуків. Історичний коментар до прийменників, сполучників, часток і вигуків сучасної української мови.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 4. Синтаксис

Тема 22. Предмет, завдання і методи історичного синтаксису. Просте речення. Типи простих речень. Просте двоскладне речення. Засоби вираження підмета. Прості і складені присудки. Зв'язок присудка з підметом. Конструкції з подвійними відмінками. Другий знахідний, родовий і давальний. Односкладні речення. Просте ускладнене речення. Речення з давальним самотійним. Походження складних речень. Безсполучникові і сполучникові складні речення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови: нариси із словозміни та словотвору. Ужгород: Закарпат. обл. вид-во, 1960. 416 с.
2. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 1. Теоретичний матеріал. Тематичні таблиці: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 184 с.
3. Брус М. Історична граматики української мови. Ч. 2. Практичний матеріал. Термінологічний словник. Тестові завдання: навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ: ПП Голіней О., 2016. 92 с.
4. Галас К.Й, Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.
5. Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / за ред. О.П. Безпалька та ін. Київ: Радянська школа, 1962. 510 с.
6. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / за ред. М.А. Жовтобрюха та ін. К.: Вища шк., 1980. 319 с.
7. Історія української мови: Фонетика / [В.В. Німчук (відп. ред.) та н.]. Київ: Наук. думка, 1979. 367 с.
8. Історія української мови: Лексика і фразеологія / [В.О. Винник та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 743 с.
9. Історія української мови: Морфологія / [М.А. Жовтобрюх та ін.]. Київ: Наук думка, 1978. 539 с.
10. Історія української мови: Синтаксис / [Г.П. Арполенко та ін.]. Київ: Наук. думка, 1983. 503 с.
11. Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. 248 с. (Серія «Альма-матер»)
12. Купчинська З., Пілецький В. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів філологічних факультетів. Вид. друге, виправлене та доповнене. Львів, 2014. 297 с.
13. Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Луцьк: ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. 206 с.

Додаткова

1. Арполенко Г.П., Городенська К.Г., Щербатюк Г.Х. Числівник української мови. Київ: Наук. думка, 1980. 244 с.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови. *Вибрані твори: У 5 т. Т.2.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 9–216.
3. Булаховський Л.А. Історичний коментарій до української мови. *Вибрані твори: У 5 т. Т.2.* Київ: Наук. думка, 1977. С. 217–569.

4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку. *II Міжнар. конгрес україністів: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України*. Львів, 1993. С. 7–12.
5. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських мов. *Історія української мови: Хрестоматія*; упорядники С.Я.Єрмоленко, А.К.Мойсієнко. Київ: Либідь, 1966. С. 206–225.
6. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. Київ: Наук. думка, 1978. 207 с.
7. Жовтобрюх М.А. Іван Франко про діалектну основу української літературної мови. *Вісник львівського університету*. Серія філологічна. Вип. 13: Іван Франко і питання мовознавства. Львів: Вища школа, 1983. С. 3–11.
8. Житецький П.Г. Вибрані праці: Філологія. Київ: Наук. думка, 1987. 327 с.
9. Залеський А.М. Прослідки зредукованих голосних у слабкій позиції в українській мові. *Мовознавство*. 1986. № 6. С. 55–62.
10. Колоїз Ж. Історична граматики української мови: Практичний довідник. Кривий Ріг, 2014. 76 с.
11. Коломієць В.Т. Типологічні риси української літературної мови на фоні інших слов'янських мов. *Мовознавство*. 1992. № 5. С. 3–11.
12. Леснова В.В. Історична граматики української мови: навчальний посібник для студентів спеціальності «Українська мова і література» денної та заочної форми навчання. Вид. 2-е, доп. Луганськ: ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2012. 169 с.
13. Непокупний А.П. Балтійські родичі слов'ян; відп. ред. О.М. Трубачов. Київ: Наук. думка, 1976. 183 с.
14. Німчук В.В. Періодизація та напрямки дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–14.
15. Павленко Л.П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: РВВ Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2013. 190 с.
16. Павленко Л.П. Історична граматики української мови: навч.-метод. пос. для студ. спец. «Українська мова та література». Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2006. 52 с.
17. Півторак Г.П. Проблема східнослов'янської прамови. *Мовознавство*: доп. та повідомл. на IV Міжнар. конгресі україністів; відп. ред. В. Німчук. Київ: Наук. думка, 2002. С. 268–272.
18. Півторак Г.П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ: Наук. думка, 1993. 200 с.
19. Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.

20. Русанівський В.М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ: Наук. думка, 1985. 232 с.
21. Русанівський В.М. Структура українського дієслова. Київ: Наук. думка, 1971. 315 с.
22. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів пед. ін-тів. Ч. I. Київ: Рад. шк., 1964. 234 с.
23. Склярєнко В.Г. Походження назви Україна. *Мовознавство*. 2006. № 5. С. 15–33.
24. Сучасна українська літературна мова: за ред. А.П. Грищенка. Київ: Вища шк., 1992. 449 с.
25. Сучасна українська літературна мова: Фонетика; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1967. 436 с.
26. Сучасна українська літературна мова: Морфологія; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1969. 584 с.
27. Тараненко О.О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 35–38.
28. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.
29. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова (з проблем східнослов'янської глотогонії). *II Міжнар. конгрес україністів*: доп. і повідомл.; Міжнар. асоціація україністів; Акад. наук України. Львів, 1993. С. 54–66.

Практичне заняття № 1. Специфіка «Історичної граматики української мови» як наукової і навчальної дисципліни

2 год

1. Предмет, завдання і значення курсу «Історична граматики української мови».
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Основні джерела вивчення історії української мови.
4. Порівняльно-історичний метод.
5. Елементи історичної граматики у викладанні мови в загальноосвітній школі.

Література

- Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.
- Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 3–9.
- Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 3–17.
- Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 5–9;
- Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

Завдання

1. **Виконайте вправи 16, 21** зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 15.
2. **З'ясуйте значення термінів:** *спільнослов'янська мова (=праслов'янська) (див. ЕУМ: с. 633, 517), давньоукраїнська мова (див. ЕУМ: с. 129), давньоруська мова (див. ЕУМ: с. 129), старослов'янська мова (див. ЕУМ: с. 640), староукраїнська мова (див. ЕУМ: с. 641), церковнослов'янська мова (ЕУМ: с. 782).*
3. **Заповніть таблицю зв'язків історичної граматики з іншими науковими дисциплінами (лінгвістичними / нелінгвістичними)**

№		Назва дисципліни	Коротка характеристика взаємозв'язків
1.	лінгвістичні		
	нелінгвістичні		

Практичне заняття № 2. Місце української мови серед інших слов'янських мов

2 год

1. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період.
2. Походження української мови і назви *Україна*.
3. Періодизація історії української мови.
4. Походження східнослов'янської писемності.
5. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.

Література

Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 10–26.

Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 17–67.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 10–27.

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін.]. 3-є вид., зі змінами і доп. Київ: Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана, 2007. 824 с.: іл.

Завдання

1. Виконайте вправи 64, 65, 92 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 27, 28, 32.

2. Розмістіть у послідовності періоди розвитку української мови та проаналізуйте їх. З'ясуйте, кому належить подана періодизація:

спільносхіднослов'янський період, давньоукраїнський період, праіндоєвропейський період, новий український період, староукраїнський період, спільнослов'янський період, сучасний український період.

3. Прочитайте післямову до Остромирового Євангелія і перекладіть текст українською мовою. Зробіть висновки про те, яке значення мають писемні пам'ятки для вивчення історії української мови.

Глава тебе господи царю небесьныи. яко подобн мя написати евангеліе се. почахъ же є писати. Въ лето .6564. А оконьчахъ є въ лето .6565. Написахъ же евангеліе се. равоу божию нареченоу сущоу въ крещении носнфъ. а мирьскы остромиръ. близокоу сущоу изяславоу кънязоу. изяславоу же кънязоу тогда предръжящоу обе власти и отца своего ярослава. и брата своего володимира. самъ же изяславъ кънязь. правлааше столъ отца своего ярослава кыеве. А брата своего столъ поручи правити близокоу своемоу остромироу нове городе. Мънога же лета дароуи въсьтъжавъшоумоу евангеліе се. на оутешение мъногамъ дұшамъ крьстіяньскамъ. да и ємоу господь богъ благословение святыхъ евангелістъ. и иоана. матфеа. лоуки. марка. и святыхъ праотець. Авраама. и исаака. и някова. самомоу ємоу. и подроужию єго. феофане. и чядомъ єю. и

подрюжиємъ чадъ єю. съдравѣствоуїте же мѣнога лета. съдрѣжаще пороученіе свое. АМИНЪ.

Азъ григорин дияконъ. написахъ єѡангеліе є. да иже горазнее сего напише. то не мози зазрѣти и мѣне грѣшникуоу. почахъ же писати мѣсяца октября .21. на память илариона. А оконъчахъ. мѣсяца маия въ .12. на память епифана ... молю же всѣхъ почитающихъ не можете кляти. нѣ исправльше. почитайте Тако во и святѣи апостолъ паулъ глаголетъ. Благословите. А не кленете. ... АМИНЪ. ...

Практичне заняття № 3. Фонетика

2 год

1. Предмет історичної фонетики
2. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (праукраїнської мови):
 - а) склад вокалізму давньоіндоєвропейської мови.
 - б) склад консонантизму давньоіндоєвропейської мови.
4. Зміни у фонологічній системі спільнослов'янської мови і відображення їх у східних слов'ян.
5. Палаталізація приголосних у сполученні з [j].
 - 5.1. Звукосполучення [gj], [kj], [xj];
 - 5.2. Звукосполучення [zj], [sj];
 - 5.3. Звукосполучення [rj], [lj], [nj];
 - 5.4. Звукосполучення [dj], [tj];
 - 5.5. Звукосполучення [zgj], [skj], [zdj], [stj];
 - 5.6. губні + [j].

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 27–36; 65–66; 52–54.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 77–87; 93–98.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 28–36.

Завдання

1. Виконайте вправи 150, 154, 155, 157 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 43.

2. Заповніть таблицю голосних

Ряд	Передній	Середній	Задній
Ступінь творення			
Високий			
Середній			
Низький			

3. У поданих словоформах розмежуйте голосні повного творення та редуковані. Схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

тѣла, тѣла, лицѣ, лиць (Р.в. мн.), чѣтьца (Р.в. одн. від чѣтьць), чѣтьца, кошь, кѣшь, потѣ, пѣть (Р.в. мн. від пѣта).

Довідка: чѣтьца – четверта частина; кошь – корзина; кѣшь – жереб; пѣта – пташка.

4. Прокоментуйте, якими голосними звуками розрізняються подані пари словоформ.

вира, вѣра; билѣ, бѣлѣ; милѣ, мѣлѣ; живати, жѣвати; сѣлѣ (Р.в. мн.), сѣлѣ; рекоу, рѣкоу; чѣсть, чѣсть; чоудо, чѣдо; шитѣ, шоутѣ.

Довідка: вира – грошова пеня; живати – жити; чѣдо – дитина.

5. У запропонованій фразі назвіть усі приголосні звуки, схарактеризуйте їх за фізіолого-акустичними ознаками.

и вышѣдше изъ града изъ корѣстѣна деревляне оубиша игорѣ и дроужиноу кѣо (Лаврентієвський літопис).

Практичне заняття № 4. Перехідні пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду

2 год

1. I, II і III палаталізації.
2. Голосні [ǣ], [ǫ] та [ā], [ō].
3. Зміна непередніх голосних у передні після палатальних приголосних.
4. Голосні [ě] та [ē].
5. Голосні [ī] та [ī], [ǔ] та [ū].

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 36–39; 44–47.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 89–93.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 36–38.

Завдання

1. Виконайте вправи 143, 144, 145 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 42–43.

2. Поясніть історичну природу чергувань приголосних /г/, /к/, /х/ – /ж/, /ч/, /ш/ і /г/, /к/, /х/ – /з/, /ц/, /с/ у наведених словах.

Друже, друзи, горошкѣ, гороси, ножка, нозѣ, дѣлжъникѣ, дѣлзи, вѣлче, вѣлци, душа, дуси, лѣжа, лѣзѣ, пастуше, пастуси, можѣши, помози, пророче, пророци, печѣши, пѣци, вороже, ворози, мѣножьство, мѣнози, страшнѣ, страси, ручка, руцѣ, мушка, мушѣ, кѣнижька, кѣнизѣ.

3. Розділіть слова на три групи: до першої – ті, в яких відбулася перша палаталізація, до другої – ті, в яких відбулася друга палаталізація, до третьої – ті, в яких відображена третя палаталізація.

Вражда, чѣловѣчьскыи, чѣловѣцѣ, тѣлецѣ, кѣнижьникѣ, голцѣ, вазѣ, страси, шѣдѣше, жѣньцѣ, вѣлци, дѣсцѣ, рожкѣ, монашьскѣ, чѣрница.

Практичне заняття № 5. Структура складу

2 год

1. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм.
2. Спрощення у групах приголосних
3. Чергування фонем.
4. Зміни приголосних на межі складу.
 - 4.1. Зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st].
 - 4.2. Втрата приголосного в кінці слова.
 - 4.3. Розвиток протези.
 - 4.4. Поява носових [ɛ̃] та [ɔ̃].
 - 4.5. Монофтонгізація дифтонгів.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища школа, 1980. С. 39–44; 49–51; 76–77.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 88; 99–102.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 33–34; 38–42.

Завдання

1. Виконайте вправи 123, 175, 179, 184, 185 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 41–45.

2. Поділіть слова на склади, запишіть їх відповідно до орфографічних норм сучасної української мови. Зробіть висновки про будову складу, визначте характер складів. Порівняйте складоподіл давніх форм українських слів і сучасних.

а) Съчастьє, дръжати, чьстьныи, насмѣшка, правѣднѣ, льсть, бѣднѣ, мѣшкѣ, хытрѣ, зрно, гѣнати, сѣтънѣ, борѣць, сѣрпѣ, дрѣва, пѣрвыи, гѣрнѣчарѣ, сѣрдѣце, гѣрдѣ;

б) Шѣвьць, тѣпѣть, дѣнѣ, сѣдѣти, бѣчела, сѣбѣрати, дѣва, кѣто, тѣгда, соромѣ, подѣшѣва, скоро, искати, нести, стати, свѣкры, грива, хромѣ, триѣ, дробити, бѣрѣвь, сѣстра, плѣти, свои, стрѣи, слово, снѣгѣ, весна, огонѣ, звѣрѣ, дворѣ, хвала, вѣтрѣ, тѣргѣ, вѣлкѣ, пѣлкѣ, вѣрхѣ.

3. Вкажіть на типи чергувань голосних звуків у словах і причини їх виникнення:

везти – возити, стати – стоѣти, рѣвати – отѣрѣвати, вѣнѣкѣ – вѣю, трѣасти – трусити, звѣкати – звѣнѣти, лѣтѣти – летѣти, умирати – умѣру, колоти – колю, орати – рало, сѣѣати – сито, жати – жѣну, полоти – полю, боротисѣ – борѣюсѣ.

4. Наведені слова запишіть по-староукраїнському. Поясніть, які фонетичні зміни відбулися й чому?

Скло, усний, щасливий, сонце, улесливий, бризнути, від'їзний, навмисне, писнути, корисний, чесний, хруснути, слати, блиснути, масло, гончар, місце, тижневий, кожний, рослина, вісник, ремісник, пізно, серце, масний, ченця, персня.

Практичне заняття № 6. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток)

2 год

1. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi).
2. Спрощення груп приголосних [dl], [tl].
3. Спрощення груп приголосних [dm].
4. Зміна [je] > [o] на початку слова.
5. Розвиток фарингального [h].
6. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 45–47; 55–56; 63–64.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 102–105; 119–121.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 43; 46; 49–51.

Завдання

1. Виконайте вправу 188 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 47.

2. Користуючись етимологічним словником, з'ясуйте походження і написання слів зі звуками [о] або [йе] на початку слів.

Оверко, Овксентій, єгер, єднання, Ольга, єретик, Опанас, Оникій, Овідій, Онаній, єлей, єдність, Остап, Охрім, Олександр, Європа, єресь, єдидна.

3. Запишіть українські відповідники до старослов'янських слів *кльха, ксень, кзеро, ксетръ, кжъ, кль*. Прокоментуйте звукові зміни.

4. У словоформах сучасної української мови на зразок *їм – їдять, дам – дадуть, відповім – відповідають* **визначте корінь**. Поясніть фонетичні процеси, що супроводжували їх становлення.

5. Прокоментуйте наявність звукосполучень [дл], [тл] у словах *сідло, світло, мітла*. Подайте їх староукраїнські відповідники.

6. За допомогою етимологічних словників з'ясуйте, яких фонетичних змін зазнали слова: *в'янути, канути, гинути, обернути*. Відтворіть їх праслов'янські архетипи.

Практичне заняття № 7. Специфічні східнослов'янські звукові процеси найдавнішого періоду (до появи писемних пам'яток) (продовження)

2 год

1. Давні зміни звука «ять» [ě].
2. Ствердіння звука [l] в групах [tɔlt], [telt].
3. Розвиток повноголосся.
4. Зміна сполучень [ort], [olt].
5. Історія носових голосних протоукраїнських діалектів.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 58–63.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 105–119.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 46–49

Завдання

1. Виконайте вправи 206, 209 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 48–49.

2. Покажіть звукові зміни в поданих словоформах у східнослов'янських, південнослов'янських і західнослов'янських діалектах дописемного періоду.

**storna, *bergъ, *vornъ, *solma, *melko, *bolto, *chelmъ, *dervo.*

3. Визначте рефлекси сполучень [ор], [ол], [ер], [ел] на слов'янському ґрунті:

берегъ, ворота, полонъ, король, володѣти, орачь, колось, дерево, врагъ, холодъ, робота, жеребѣ, рало, молоти, солома, береза, локть, середа, золото, колода, дорожка, стеречи, ратаи, городити, рости, горобець, долонь.

Практичне заняття № 8. Найдавніші звукові зміни періоду появи писемних пам'яток

2 год

1. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст.

1.1. Історія редукованих голосних [ъ], [ь].

1.2. Позиції редукованих.

1.3. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних.

1.4. Розвиток приставного [і].

1.5. Напружені [ъ] та [ь] перед [j].

1.6. Редуковані [ъ] та [ь] після [j].

2. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l]. Друге повноголосся.

3. Поняття про так званий «новий ять».

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 66–72; 76; 86–89.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 122–136; 165–166.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Ки: ВЦ «Академія», 2010. С. 52–56.

Завдання

1. Виконайте вправу 256 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 53.

2. Поясніть зміни редукованих у «глухому повноголоссі»: скърѣбъ, скърѣблю; мълѣва, мълѣвити; зърно, зърнъ; сърпъ, сърпа; стълъ; стълба; тълъсть, тълъста; върста, върсть.

3. Визначте сильну та слабку позиції зредукованих ъ та ь у словах. З'ясуйте зміни, які відбулися.

Столъ, ножъ, сѣнь, дѣнь, вѣсь, сѣто, кѣто, чѣто, правѣда, сѣтъня, рѣпѣтъ, тѣпѣтъ, шѣвъць, пѣсъць, правѣдѣнь, чѣсть, узѣкъ, Курѣскъ, сѣзѣвати, жѣдати, сѣбѣрати, лѣжка, подѣжѣдати, бѣчела, дѣхорѣ, тѣмѣнь, мѣножѣство, тѣрговати, вѣлчица, жѣлѣти, гѣлѣтати, сѣмѣрътъ, слѣза, кѣрмити, зѣрно, дѣржати, дѣрѣва, кѣрѣвавъ; сѣнь – сѣна; жѣръць – жѣръця; вѣсь – вѣсего; жѣньць – жѣньця; Смольнѣскъ – Смольнѣска; дѣнь – дѣня; лѣбъ – лѣба; мѣхъ – мѣха; лѣвъ – лѣва; купѣць – купѣця; сѣто – сѣтъ (род. в. мн.); ручѣка – ручѣкъ (род. в. мн.); ножѣка – ножѣкъ (род. в. мн.).

4. Прокоментуйте чергування [o], [e] з фонетичним нулем у сучасній українській мові, використовуючи наведені словоформи: пісок – піску, орел – орла, вінець – вінця, шматок – шматка, отець – отця, бджілка – бджілок, вишня – вишень, земля – земель, повний – повен, гривня – гривень, синок – синка, купець – купця, ясний – ясен.

5. Запишіть українські відповідники до поданих праслов'янських слів: *olnъ, *orsti, *olkъtъ, *ordlo, *ortajъ, *olkati, *orstъ, *orbъ, *olkomъ.

Практичне заняття № 9. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі приголосних

2 год

1. Наслідки занепаду голосних у системі приголосних.
 - 1.1. Виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних.
 - 1.2. Утрата звуку [l].
 - 1.3. Вставні приголосні [d] і [t].
 - 1.4. Асимілятивні і дисимілятивні процеси.

- 1.5. Ствердіння та пом'якшення приголосних.
2. Перехід [є] в [о] після шиплячих та [j].
3. Зміна [є] в [а].
4. Втрата початкового голосного.

Література

Галас К.Й., Лизанець П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. 133 с.

Історична граматика української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 77–89.

Історична граматика української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 137–148.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 59–62; 65–66.

Завдання

1. Виконайте вправу 303 зі збірника Галаса К.Й., Лизанця П.М. Посібник для практичних занять з історичної граматики української мови. Ужгород, 1966. С. 57.

2. Із поданого списку випишіть слова, в яких зафіксовано ствердіння приголосних на письмі. Усно обґрунтуйте свій вибір.

Семь, всѣмь, змѣряю, стога~~чи~~, осмь, страшно, честьныи, щека, звѣр~~га~~, чига, дѣхорь, челны, времь~~га~~, теперь, вѣрную, п~~а~~тдес~~а~~т, окъномь, четверо, вечеромь, забѣсть, чел~~а~~дью, тризну, горько, ночь, здоровье, нѣчего, тьсть, кровь, голубь, писар~~га~~, грѣшникъ, степь, борьба, орьла, мѣрочникъ, чинимъ, створю, дружина, Игорь, гончарь, всѣакъ, жѣньскиѣ.

3. Подані слова запишіть староукраїнською мовою. Усно поясніть причини появи нових м'яких приголосних звуків.

Пень, нозі, сусід, гусеня, на ріці, гість, сірий, лікоть, на чолі, льоду, осінь, відділено, хвалить, німа, Луцьк, синій, зілля, гнів, у лісі, дід, носить, вільно, усіх, просять, ціна, ніс (дієслово), шістдесят, неділя, двісті, сіл, сів.

Модульна контрольна робота № 1

Практичне заняття № 10-11. Морфологія. Іменник

4 год

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
2. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).
3. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
4. Історична доля іменників із колишніми основами на -ǫ, -jǫ.

5. Історична доля іменників ї-основи.

6. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 105–152.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 182–240.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 67–100.

Завдання

1. Прові́дміні́йте давньо́руські і́менники: овьца, роука, жена, слоуга, струга, оуноша; плодь, брать, поле, мечь.

2. Розділіть іменники за давніми типами основ. Визначте їхній рід.

имѣ, медь, мѣдь, озеро, хоругы, цѣна, корь, змии, вѣрхъ, звѣрь, учитель, олень, степь, конь, гость, житик, любви, мѣльнии, крѣвь, село, ловць, лѣто, чѣсть, берегъ, тополь, жеребѣ, дружина, тѣсть, коло, голубь, сестра, гърло, лице, путь, наставникъ, локѣть, телѣ, судиѣ, око, днь, струѣ, снь, дѣтиѣ, буки, поле, мысль, гонѣць, ремень, мышь, мати, пѣтица, чюдо, мѣлва, печать, козылѣ, дѣчи, волѣ, пѣснь, слово, камы, свѣкры, насыпь, овѣсь, воля, оухо, гъртань, владыка, боль.

3. Від наведених іменників утворіть форми називного відмінка множини. Порівняйте з сучасними формами.

Владыка, мачеха, коло, кожа, вѣлкъ, духъ, берегъ, кѣнига, пѣтица, звѣрь, ухо, снь, козылѣ, любви, дѣска, тѣргъ, сѣтьникъ, поле, днь, юноша, снѣгъ.

4. Прові́дміні́йте староукраїнською та сучасною українською мовами іменники степь, тополь, звѣрь, огонь. З'ясуйте походження відмінкових закінчень та причини їх належності до різних відмін у сучасній українській мові.

5. З'ясуйте походження українських діалектних форм.

Дві яблуці, дві полі, дві вікні, три селі, пальцима, крилима, зубома, дві вербі, три дівчині, три годині, дві жінці, мої руці, дві руці, курима, бровима, дві теляті, дві оці, дві вусі, дві колесі, дві слові.

Які з поданих вище форм поширені в відомих вам місцевих говірках?

6. У наведених уривках знайдіть іменники, визначте давню основу, рід, число, відмінок і синтаксичну роль.

1. исполчи воѣ свое; посла послы свои...; взаша конѣ мѣданы; вѣвадитъ волкъ в овцѣ; и собра вои многы бѣ бо преже вѣпрошалъ волѣхвовъ (Іпат. літ.). 2. Аже крадетъ скотъ на поли, или овцы, или козы, или свинье, 60 коунъ (Руськ. пр..). 3. а воземши имаєть на насъ свои пѣназ ни править (Грам. 1458)

и ѿоставили есмо попа михаила. и его дѣти. и его. щатки (Грам. 1415); постави^л старцѣ обѣчии (Грам. 1413); тако смы мы опытали старцевѣ (Грам. 1418); слюбуючи прере^чного стефана воєводу и его дѣти намѣстки и по^дданыи (Грам. 1433); не имаи никаки^х иныхъ оурадниковѣ поставити (Грам. 1435); а мы еще слюбили имѣ мстити на ихъ вороговѣ (Бук.-молд. грам. 1457); на его оуѣ неприятелѣ помагати (Бук.-молд. грам. 1393); пытали есмо старыхъ бо^гарь и мужей старыхъ (Грам. 1445); люди своѣ послати (Грам. 1366); не заимати намѣ королевы земли ни его людии (Грам. 1552); маеть кони тые привести до замку (Опис черк. з., 1352); в Каневе жону и дети маеть (Опис канів. з., 1552); тые волы краденим способом взявши; конѣ хромать; свѣдков становили; пред дворян и судей; которие ... и вувцѣ и свинѣ к Санджарову Старому провадили; не ходил по тие вувцѣ; выслухавъши обохъ сторон; чужие свинѣ побили (Полт. акт. кн., XVII ст.).

Практичне заняття № 12. Займенник

2 год

1. Загальна характеристика займенника.
2. Історія форм особових та зворотного займенників.
3. Історія форм предметно-особових займенників.
4. Історія форм неособових займенників.

Література

Історична граматики української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 152–165.

Історична граматики української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 240–273.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматики: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 100–110.

Завдання

1. Провідайте давньоруські займенники: язь, ты; предметно-особовий займенник: и – онъ – він, а – она – вона, ю – оно – воно.

2. Визначте розряд неособових займенників (присвійні, вказівні, означальні, заперечні, неозначені). Розподіліть їх залежно від твердої / м'якої системи відмінювання: ть, та, то; иже, аже, кже; мои, мога, моє; чьто; онъ, она, оно; овъ, ова, ово; кьто; нашъ, наша, наше; чьи, чья, чье; кьи, кога, коє; какъ, кака, како; самъ, сама, само; инъ, ина, ино; свои, свога, своє; вашъ, ваша, ваше; всьакъ, всьака, всьако.

3. Визначте розряд, рід, число, відмінок займенників, які використані в наведених текстах. Утворіть форми називного відмінка однини й множини цих займенників. Укажіть, які форми треба розглядати як старослов'янські.

Съподоби ма; не мози зазърѣти мнѣ (Остр. єв., післямова); даждь ми пити; отъ мене пити просиши; не прикасаѣтъ бо сѧ иоудеи самарѣнехъ; азъ дамъ; и далъ ти бы водъ живъ; мнѣ подобаѣтъ дѣлати дѣла пославышааго ма; съ ли естъ сынъ ва; вѣ вѣвѣ ꙗко съ естъ сынъ наѣ; самъ о себѣ и ты ли ны оучиши (Остр. єв.). Все ны погубить; Вы же рѣцѣте; зоветъ вы Ольга; не пустятъ мене; лучше бы ми умерети с братомъ, что ради остахъ азъ единъ; и позва к собѣ нарочиты мужи; кровь брата моего вопѣтъ к тобѣ; ты еси старѣишеи братъ, а мнѣ буди си сторона; нама бози повѣдають; не можеши нама створити ничтоже; лжють вама бози; вѣ вѣвѣ, како естъ челоуѣкъ створенъ; не ходи безъ оружѧ, осоромятъ тя; не иду отъ васъ; аще ли наю погубиши, многу печаль приимеши и зло; аще ваю пуццю, то зло ми будетъ (Лавр. літ.).

И стѣтоша и боляре Галичкѣи и бившимасѧ има всь днь; ꙗзъ не помануохъ свады Романовы тобѣ; ѡни же с вѣликою радостью срѣтоша и; избави ны томителя сего Бенедикта; поручивъ ему воеводство надо всими воими; половци же... крѣпци налегаоша на нѧ (Іпат. літ.).

Практичне заняття № 13. Прикметник

2 год

1. Походження категорії прикметника.
2. Історія форм іменних прикметників.
3. Історія форм займенникових (членних) прикметників.
4. Словотвір прикметників.
5. Історія форм прикметникового ступенювання.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 165–182.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 273–300.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 110–117.

Завдання

1. **Прові́дміні́йте слова:** новѣ, синѣ, добръ, добрыи.
2. **З’ясу́йте спосі́б творення прикметників та визначте словотворчий засі́б:** правѣдньи, мастить, бѣднь, приѣтънь, тѣрпѣливъ, ꙗдовить, послѣднь, безгѣшнь, соуѣдньи, оубогы, оузькъ, воловьнь, полотнь, любимъ, кѣнаѣ, крѣвавъ, львовъ, змиѣвъ, стоуднь, кожанъ, сестринъ, завѣтрньи, надгробньи.
3. **З наведених речень ви́пишіть прикметники, визначіть рід, число, відмінок. З’ясу́йте спосі́б творення.**

А писалъ привилѣе се поповичъ болѣстрашицкѣи именѣмъ деѧчковичъ василювъ снѣ поповъ кость пружвищѣмъ сорочичъ (Р., 1366); А се докончаные межи королѣмъ польскымъ. и княземъ дмитриѣмъ. къ володимирю

отступається до потолка. по оуимицю по пѣсчаныи бродѣ. по еоуфимково село. ѿ еоуфимкова села до маркова става (Р., 1366); А се азъ чюрило бродовський. даль єсмь село свое бродово князю фѣдору данильевичю.. а на то послуши. иванъ владычинъ зать.. кривецъ фѣдоровъ (Р., 1385); Я Ивашко сынъ Петровъ дѣдич Валаски и панъ Вилчя (П., 1400); А по ленкове животѣ и дѣтемъ леньковымъ тако жъ таа села держати (Р., 1433); А писали єсмо гедрю своему на памат. такъ гедрю нашему.. по ивницькую дорогу. А по калиновъ кустѣ. а ѿ калинова куста по великую ивницю (Р., 1458); Теды єсмо поткали сына Гораинова с сеномъ на поли (АЖ, 1583); Изшукавши Іляша, зятя Волошинового, за долгъ ему, Андрѣенку, служившаго, и Самуила, сына Іляшеваго.. допросили чи копали они щепу в садкахъ Феодоровомъ Ющенковомъ и Даниловомъ Дубровенковомъ и хто ихъ посилавъ копати.. теди оніе предъ всѣми призналисъ же господиня ихъ, а Григоріева жона, велѣла имъ вночѣ поехати и прищепи въ обохъ садкахъ покопати (ДНРМ, 1720).

Великъ дубъ да дупнать: Голыи якъ костка, а ѿстер якъ бритва; Дешевой рыбки и юха дешѣва; Зымное тепло, якъ мачошино добро; Лѣпшеи свое малое неже чужое великое; Чужими руками огонъ загрѣбати; Члкъ гордыи якъ пузырь водный; Школа домъ волныи, а не своявольныи; Недобраа пригода єст и то на свѣтѣ: якъ в кого одежда худа мусѣтъ терпѣти; А часомъ и в добрыхъ такожъ перемерзають: гды злы фортуны и злы конѣ сѧ лучають (К.З., XVII–XVIII ст.).

Практичне заняття № 14. Числівник

2 год

1. Граматичні ознаки числівників.
2. Особливості відмінювання простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.
3. Особливості відмінювання складних і складених числівників в українській мові.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 182–194.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 300–327.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 117–127.

Завдання

1. Прові́дміні́йте числі́вники: дѣва, дѣсѣть, сѣто.
2. До наведених староукраїнських словосполучень подайте відповідні сучасні. Прокоментуйте зміни.

А) дѣва моужа, дѣвою моужоу, дѣвѣма моужема; дѣвѣ нивѣ, дѣвою нивоу, дѣвѣма нивама; дѣвѣ лици, дѣвою лицоу, дѣвѣма лицема; триє сынове,

трии синовѣ, трѣмъ сынѣмъ, три сыны, трѣми сынѣми, трѣхъ сынѣхъ; три погыбѣли, трии пѣтиць, три окѣна, трии окѣнѣ; чѣтыре голоубиѣ, чѣтырѣ голоубии, чѣтыре озера, чѣтырѣхъ озерѣхъ;

Б) пѣть лоучинѣ, пѣтию лоучинѣ; шѣсть роубль, шѣсти роубль; сѣмь ороудии, (о) семи ороудии; осьмь окроутѣ, осьми окроутѣ; сорокъ мѣшѣхъ, (въ) сороцѣ мѣшѣхъ; дѣвѣаносьто гривны, дѣвѣаносьтѣмъ гривнѣ.

3. Проаналізуйте форми числівників у наведених прикладах.

А купил панъ Петрашъ за сорокъ гривень (Грам. 1359); за шистдесять золотыхъ; за суму готових грошей девянтдесят копѣ; коня взяв в ценѣ в двадцѣти и в чѣтырѣх рублѣхъ; за двадцѣть купѣ и за три; бчул двадцѣте и чѣтырѣх пнювъ; сѣмдесять рублѣи и шѣст рублѣв; копѣ тринадцѣт и золотий; осятров пѣтдесят без двохъ; золотих осьмъ дѣсят без трох золотих; тридцѣт копѣ без копи; на сѣм сот золотих; под закладом выни совитой шѣстнадцѣти сот золотих; золотих двѣстѣ и двадцѣти; двѣстѣ золотих ѣ без тридцѣти і без трох золотих; за полсѣмдесять золотихъ; за пол одинадцѣти копы; и грошей готових полчварѣт золотого; то ми зостѣл пулшѣсти копы вынен (Полт. акт. кн., XVI ст.).

Практичне заняття № 15. Дієслово

2 год

1. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів.
2. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.
3. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсquamперфект.
4. Історія форм майбутнього часу.
5. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.
6. Інфінітив. Супін.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 195–226.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 328–365.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 127–148.

Завдання

1. Визначте класи поданих дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

Нести, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, сѣхноути, кричати, знати, плести, ѣсти, быти, коувати,

глаголити, пѣти, пити, хотѣти, просити, подимати, лежати, бродити, идти, везти.

2. У поданих дієсловах визначіть основу інфінітива й теперішнього часу.

Возити, хвалити, ходити, дати, ломити, гнати, летѣти, бивати, пѣти, кричати, бити, носити, пити, плести, слышати, радовати, звѣкнути, терзати, стати, ѣсти, везти, минути, писати, съхнути.

3. У поданих дієсловах визначіть клас за основою теперішнього часу.

Дати, велѣти, мълчати, плавати, давати, минути, вѣсти, видѣти, жечи, крыти, трусити, ловити, пити, умѣти, крикънути, печи, вести, кричати, ѣсти, тѣсти, пѣти, водити, зъвати, слышати, везти, обути, ити, писати, ходити, жити, начинати, гнати, мочи, бивати, стати, быти, съхнути.

4. Від поданих дієслів утворіть усі форми імперфекта.

Вести, нести, мочи, зъвати, хвалити, любити, возити, носити, водити, хотѣти, чути, лити, дати.

5. Від дієслів бѣрати, быти, плести, течи, умерети, грести утворіть усі форми перфекта.

6. Поясніть, як утворено сучасні форми дієслів майбутнього часу писатиму, їстиму, нестиму, ловитиму.

7. Із тексту виписіть дієслова й зробіть їх морфологічний аналіз.

Говори, Климе, нехай твоє не гине; Бодаи ты за лихо не знал; Вовкъ ловит, ловит, а потом и вовка вловят; Все тоє буде в ладу як у меду; Дметса як пузырь на водѣ; Купив бы село да грошей мало; Жартуй, жартуй да не смѣйся; Молодого кровь грѣеть (К.З., XVII–XVIII ст.). В Чигиринѣ мѣстѣ мешкал сотник Богдан Хмельницкий, козак ростропний в дѣлах козацких военных, и у писмѣ бѣглій, и часто у двора королевского в поселствѣ будучій. И под час бытности своей с козаком значним переясловским з Іваном Ілляшем (а тот Ілляш барзо зичливым королевѣ его милости) и упросили писмо, албо привилей, на роблення челнов на море, мимо вѣдомость гетманов коронных, що и одержавши, тоє скрито держали от полковников в Переясловлю. А под тот час у вышѣ менованного Хмелницкого подстаростій чигиринскій Чаплинскій, застаючій от Конецполского, отнял хутор с пасѣкою и млином на урочищи Суботовѣ, повтори милѣ от Чигирина, и за той хутор посвар стал с подстаростим Хмелницкому. И Хмелницкій, видячи, же оногo вѣчистіе добра оному кгвалтом видрано, старался фортеlem, жебы тот привилей, данній от короля от его милости на робленя чолновное волное козаком, достати, що и доказал, бо маючи в дому своем у гостях того Ілляша Ормянчика переясловского и у оногo вывѣдавшись о схованню того привилея, упоивши оногo, ключ у пьяного узявши, послал своего посланца по тот привилей, данній от короля его милости Владислава Четвертого, которій оному и привѣзлъ его посланец. И там з оним привилеем Хмелницкій за пороги поишол и козакам ознаймил, же на волности козацкій мѣет привилей короля его милости, до которого много войска козацкого почало ся горнути (ЛСам., XVII ст.).

Практичне заняття № 16. Прислівник. Службові слова

2 год

1. Прислівник.
 - 1.1. Загальні відомості. Відзайменникові прислівники.
 - 1.2. Відіменні прислівники.
 - 1.3. Віддієслівні прислівники.
2. Службові слова.
 - 2.1. Прийменник.
 - 2.2. Сполучник.
 - 2.3. Частка. Вигук.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М. А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 226–254.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О. П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 365–390.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 148–153; 153–165.

Завдання

1. У наведених реченнях знайдіть прислівники, поясніть способи їх творення. Визначіть розряди прислівників.

Протожъ чоуйте бо не вѣдаєте коли господаръ домовый придетъ, либо въ вечеръ. Албо в поульночи. Чи пакъ коли коуръ запое (ПЄ, 1556–1561); Юж за помочоу бжією маєшь всѣ зоупльна выписанныи книги чѣтырех еуглистовъ выложєнныи изъ языка блѣгарского на мовоу роускоюу читачоу милии (ПЄ, 1556–1561); и повидѣно ємоу рекоучи мти твоѧ и братїѧ твоѧ звноутрь стоѧтъ и хотѧтъ абы сѧ стобоу видѣли (ПЄ, 1556–1561); И такъ помалу малу науками своими все панство руское до вѣры рымское привели (Перест., 1605–1606); они року теперъ идучого... непомѣнокротъ наєзджаючи на кгрунтъ ншѣ иляшовский, дуброву и пуцу нашу пустошатъ (АЖ, 1583); Того ж року, заразъ на весну, єго царское величество... войною идеть на короля полского (ЛСам., XVII ст.); альбо столп во блаженной памяти преставлшагося высоцѣ в богу превелебнаго... отца Иннокентїѧ Гизеля...

...Едного часу в Рымѣ найдено неякисъ давный каменем приваленный гроб, знать якогось великаго пана, в котором при костех была табличка, маючая на себѣ таковыя в двѣ стручки написанныя слова: истощая, даровах, сохраних, имѣх, имам, погубих. Шо бы тыя слова мѣли значити, нихто разумѣти не могл. Зезвано потым людїй мудрих, которыи могли на тот час там быти. Тыи, по долгому уважаню, згодилися все на едно, тлумачачи, найденныи слова так: еже истощих – имѣх, еже даровах – имам, еже сохраних – погубих; якобы тот мертвец тым писмом так до живих мовил: то тылко само, що колвѣк за живота моего учинилем кому добрѣ, що даровалем требующоу, що далем неимущему, то по смерти моей найшолем, то мнѣ не пропало, то мнѣ навеки: а що колвѣк на

свѣтъ ся остало, до шкатулты ся вложило, в скарбници ся замкнуло, що ся в земли хаховало, все тое пропало, жадного оттолѣ не маю прибытку: еже даровах – имам, еже сохраних – погубих. А ктож вонтпит, же в богу зешлый отец знайшол то тепер въ небѣ, що за живота дал убогим?

(Хрестоматія давньої української літератури)

2. З наведених речень виберіть службові слова. Проаналізуйте їх походження, структуру та функції.

И **ѣ**къ же вы хочете абы ва(м) чинили людє и вы имъ такъже чинѣте: – и если бысте любили тыхъ, которыи васъ тыжъ любить... и **ѣ**коюу боудете мѣти млть. бо и грѣшници любятъ тыхъ которыи ихъ любятъ. – а если боудете добрѣ чинити тымъ которыи тыжъ вамъ добре чинать што жъ за доброта оу васъ є бо заправды и грѣшници такъже чинать. – а если взаємъ даєте тымъ вкотрыхъ надѣтєса взати, што за добро(м) ваша є, бо и грѣшници такъже грѣшникомъ взаємъ дають. – а боудете ли позичати тымъ **ѡ**(т) которыхъ сѧ надѣтєе зась взати. штожъ вамъ за добротъ є. просто жъ вы милоуйте неприѣтелѣ ваши. – и добро чинѣте и позычайте. ничего сѧ **ѡ**(т)толѣ не надѣючи. – и боуде(т) заплата ваша многа и боудете сны вышнаго вси... Ставши на врьде в замку гдрски(м) житомє(р)скими [передо мною], Ло(б)жа(н)скимъ Иваномъ, на то(т) часъ по(д)старости(м) житомерскимъ, возны(и) повету земли Киевское Лукашъ Болотовичъ ѡчевисто ку записова(н)ю до книгъ тыми словы созналъ и на письме подаль, и(ж) року по нарожде(н)ю сына бо(ж)єго тысєча па(т) сотъ ѡсмѣдєся(т) четвє(р)того м(с)ца июля, ѡсмого дня черезъ мене, Лукаша Болотовича, возного повету земли Киевское, даль позовъ земски(и) киевски(и) по єє м(л). панюю Домну Ждановую Щєнєвскую и сыномъ єє м(л). Мєлєшку, Хомє, Фєдору, Дємиду, Ивану Ждановичомъ Щєнєвскимъ у Щєниєвє, в дворе єго вла(ст)номъ, в сѣняхъ, в жалобє пана Миска Щєенико(в)ского ѡ роздєлѣ имє(н)я щєениковского, яко вся рєчъ и жалоба ширє(и) и достаточнє(и) в томъ повзє в сєрединє єсть ѡписано и доложено и рокъ ста(н)ю, за которымъ позво(м) рокъ складамъ. Має(т) єє мл(ст) стати на роки зєскиє Киевские, которые припасти и сужоны быти маю(т) в року ѡсмѣдєся(т) четвє(р)то(м) в Овручимъ ѡ свято(м) Михаилє свята римского. А при мнє, возном та то(т) часъ, были стороною служєбни(к) Яслико(в)ского Ива(н) Руцки(и) а мещини(н) пана Єсифа Немирича чє(р)неховски(и) Мака(р) Калєниковичъ. А тыє позвы не змазаные, не скробаные, вдатє и во все(м) зго(д)ливые. И просиль па(н) Микола(и) Щєниєвски(и), абы тое ѡчевистое созна(н)є возно(г)(о) в книги замковые житомє(р)ские было записано.

(Актова книга Житомирського міського уряду)

Практичне заняття № 17. Історичний синтаксис

2 год

1. Предмет, завдання і методи історичного синтаксису.
2. Просте речення.
 - 2.1. Односкладні речення.

- 2.2. Двоскладне речення.
- 2.3. Просте ускладнене речення.
- 3. Складне речення.
- 3.1. Складносурядне речення.
- 3.2. Складнопідрядні речення.

Література

Історична грамати́ка української мови: навч. посіб. для студ. філол. ф-тів ун-тів і пед. ін-тів / М.А. Жовтобрюх та ін. Київ: Вища шк., 1980. С. 253–308.

Історична грамати́ка української мови: підруч. для студ. мовно-літературних. ф-тів пед. ін-тів / О.П. Безпалько та ін. Київ: Радянська школа, 1962. С. 391–501.

Крижанівська О.І. Історія української мови: Історична фонетика. Історична грамати́ка: навч. посіб. Київ: ВЦ «Академія», 2010. С. 165–188.

Завдання

1. У наведених реченнях знайдіть підмети та присудки. Поясніть, чим вони виражені.

1. а се азъ Чюрило Бородовскѣи. далъ есмь село своє бродово князу Федору данильевичу и дѣтемъ его (Грам. 8, 1385 р.). 2. мы то вчинили твою казнь (Грам., написана між 1386–1418 рр.). 3. триє члвци сѣдили на лану (Там же). 4. А они имають держати. так долго докола.. имо тыхо Д тисачи рубли исполна не одамы (Грам. 27.I.1388 р.). 5. Коли намъ бы надобѣ вы намъ таков иже будте (Грам., написана після 20.V.1393 р.). 6. иныхъ. много было при томъ. добрыхъ. люди. полань. и руси (Грам. 1.X.1399 р.). 7. Ивашко дѣдошицкии. имаєть очистити. листы свои (Грам. 20.IX.1413 р.). 8. Пришедши передъ нас и передъ земеланы Тучна Ива ис панєю Росовою ис Марегорѣтою своєю доброю волею ничимъ не примуче ни познали передъ нами и передъ земеланы иже са замѣнили селы (Грам. 15. VIII.1418 р.). 9. выѣхали. и земаны. и старьци (Грам. 21.I.1422 р.).

2. Проаналізуйте складносурядні речення, поясніть, якими сполучниками вони поєднані. З'ясуйте, чи зберігаються наведені сполучники в сучасній українській мові. Чи збігаються їхні функції?

1. Чиє ты сено везешъ, албо хто тоби дал (АЖ, 1583); 2. Я тут в Трояновцахъ дому и оселитися не маю, але нехай, деи, пан Ворона до мене придет на Волын, до дому мого (АЖ, 1584); 3. Аз бо желаю, но еще волѣ божей на се нѣт (В., XVI ст.); 4. Любо утаилося то от тебѣ, Скарго, или не имѣешъ вѣдомости о томъ (В., XVI ст.); 5. Ты его одним зовеш, и он не сам, але з дияволом-грошовладателем (В., XVI ст.); 6. А не толко душѣ без тѣла тепер не бывают сужени и карани, але и ангели караня не взяли (Каз., XVI ст.); 7. Пес сукно стережет, а сам в нем не ходитъ (Перест., 1605); 8. Петръ святой в Римѣ не былъ, албо Павел святой не былъ (Перест., 1605); 9. Ничить трава жалощами, а древо с тугою къ земли преклонилося (Сл...Іг.); 10. Тогда по Руской земли рѣтко ратаєвъ кикахуть, нѣ часто врани граххуть, трупіа себѣ дѣлаче, а галици свою рѣчь говорахуть: хотать полатѣти на уеде (Сл., Іг.); 11. Таче бысть вечеръ и повелѣ пѣти вечернюю. а самъ вѣлѣзъ въ шатѣрь свои начати млтвоу творити

вечернюю. съ слъзами горькими. и часты имъ въздыханиємъ. и стонаниємъ многымъ (Усп. зб., XII–XIII ст.); 12. Кто бѣдетъ некотрыи добрыи члвкъ на соуд позванъ о квалтъ имееъ повод на него досветчить або тот добрыи имееъ самъ своею прісагою отбыть (Статут, XV ст.); 13. Пан Юріи Шербич.. дали от своего оурика правою свою отниною нашѣмоу монастирю от Хомор.. половина от тоѣ поле на имѣ на Зльтъроныи, межи бродове под Бохотиномъ, повыше Ноуорещи, але да ест томоу монастире нижнѣа част (Bogd., I, 1467); 14. А къ недругомъ его къ охъматовымъ дѣтемъ посылаешъ а наводишъ ихъ на его, да и къ инымъ недругомъ его на его лихо посылаешъ, да и иныхъ дѣлехъ во многихъ по доконъчанью и по крестъному целованью ему не исправляешъ (Bogd., II, 1499); 15. Сторожу отъ поля на валу у воротъ Золотыхъ повинъни держати мещанежъ, а теперъ сторожи тоѣ у воротъ Золотыхъ нетъ, а дають мещане сторожовыщины тоѣ воеводи на годъ по 15 копъ грошей (Оп. Киѣв. з., 1552).

РЕЧЕННЯ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Виконати стислий аналіз: перекласти речення сучасною українською літературною мовою; прокоментувати помічені особливості правопису; підкреслити члени речення; зробити морфологічний розбір кожного слова в реченні.

Іменник – рід, число, відмінок, основа.

Дієслово – час, особа, клас.

Займенник – розряд та відмінок (для особових, предметно-особових та зворотного).

Прикметник – членний / нечленний, спосіб творення (де можливо).

Числівник – простий, складний, складений та відмінок.

1. Старыѧ чти како отца, а молодыѧ како братью, в дому своем не лѣните сѧ (Повчання Володимира Мономаха).

2. У Ярополка жєна Грѣкинии бѣ. И баше была черницею (Іпатіївський літопис).

3. Луче бы ми видѣти нога своѧ в лычницы в дому твоєму нежли в черленѣ сапозѣ в богарстемѣ дворѣ (Моління Данила Заточника).

4. Києви же пришедшю въ свои градъ Києвъ. Ту животъ свои сконча (Лаврентіївський літопис).

5. Константин иде оучить болгарскаго ѧзыка (Лаврентіївський літопис).

6. Лютѣ бо граду тому в немѣ же князь оунѣ (Лаврентіївський літопис).

7. Два брата бѣста въ Костантини градѣ, зѣло благовѣрна и постаща сѧ много (Синай патер, XI–XII ст.).

8. Сє азъ Мѣстилавъ Володимиръ сонѣ повелѣлъ єсмь (Граматика Мстислава, 1130).

9. Тѣгда великый Святославъ зрони злато слово (Слово о полку Ігоревім).

10. Ту ся брата разлучиста на берєзѣ быстрой Каялы (Слово о полку Ігоревім).

11. Ольга же повелѣ ископати яму велику и глибоку на дворѣ (Лаврентіївський літопис).

12. А Святѣславъ мутєнѣ сонѣ видѣ въ Києвѣ на горахѣ (Слово о полку Ігоревім).

13. Рєчє же Иоанѣ къ Епифанюу вѣложи роуцѣ твои на очи мои (Успен. зб. XII–XIII ст.).

14. Федорѣ Данильєвичѣ ись братомѣ своим Михаилом дала єсва правду господарєви (Грамота 1386).

15. Не буде слобудно панумѣ кметѣ пригрозити (Лаврентіївський літопис).

16. Вѣстє ли оубо отькоудоу намь рѣчь пьрьвоѣ нача сѧ (Успенський збірник XII–XIII ст.).

17. И не остановихомь у него ни челядина, ни скотина (Повчання Мономаха).

18. Дерєвланє оубиша Игорѧ и дружину єго, бѣ бо ихъ мало (Лаврентіївський літопис).

19. Сьгна отца сь престола и самь царемь ста (Новгородський літопис).

20. Темно бо бѣ в третии день (Слово о полку Ігоревім).

21. Яко же бо змии страшен свистанием своимь, тако и ты, княже нашъ, грозєнь множеством вои (Слово Данила Заточника, XII–XIII ст.).

22. Тогда же плѣнєнь бысть Аристоуловъ тєсть (Лаврентіївський літопис).

23. Хвалю бога... не лѣнива ма былъ створиъ (Повчання Мономаха в Лавр. літоп. 1377).

24. Старѣишихъ нѣтъ, а мы боудѣва за старѣишаѧ (Іпатіївський літопис).

25. Ржа ѣсть желѣзо, а печаль умь чєловѣку (Слово Данила Заточника, XII – XIII ст.).

26. Славнь же бы Єпифанъ въ вьсеи земли єгипьца (Усп. зб. XII – XIII ст.).

27. Богат моужь вєздє знаєм єст и на чюжєи странѣ друзи держить; а убогъ во своєи ненавидимъ ходить (Слово Данила Заточника, XII–XIII ст.).

28. Петръ святой в Римѣ не былъ, албо Павел святой не былъ (Перест., 1605).

29. Луче бы ми вода пити в дому твоєму несли пити медъ в ботарстемь дворѣ (Моління Данила Заточника).

30. И живяху в мирѣ Поляне и Деревляне, собрашася лучьшие мужи, иже дерьжаху деревьску землю (Лаврентіївський літопис).

ТЕСТИ

Вступ

1. Зазначте науки, з якими пов'язаний курс історичної граматики:

- а) стилістика, логіка, теорія мовної комунікації;
- б) діалектологія, археологія, історія;
- в) література, філософія, психологія;
- г) стилістика, педагогіка, сучасна українська літературна мова;
- д) етнографія, логіка, географія.

2. Давньоруська мова – це:

- а) мова-предок усіх східнослов'янських мов;
- б) старослов'янська мова;
- в) російська мова в давні періоди;
- г) українська мова в період Київської Русі;
- д) літературно-писемна мова періоду Київської Русі.

3. Зазначте прізвища вчених, які займалися періодизацією історії української мови наприкінці XX – на початку XXI ст.:

- а) О. Потебня, Л. Булаховський;
- б) І. Огієнко, А. Кримський;
- в) Ю. Шевельов, В. Німчук, Г. Півторак, Ю. Карпенко;
- г) М. Жовтобрюх, Ю. Шевельов, М. Максимович;
- д) П. Житецький, М. Максимович, І. Огієнко.

4. З'ясуйте, який період за періодизацією Ю. Шевельова, передував староукраїнському:

- а) східнослов'янський;
- б) давньоруський;
- в) праслов'янський;
- г) середньоукраїнський;
- д) протоукраїнський.

5. Зазначте, коли і де слово *Україна* вперше письмово засвідчено:

- а) 1056 р. в Остромировому євангелії;
- б) 1187 р. в Іпатіївському списку літопису;
- в) 1556 р. у Пересопницькому євангелії;
- г) 865 р. у Літописі Аскольда;
- д) у XII ст. в «Слові про Ігорів похід».

6. До курсу історичної граматики належать:

- а) історична фонетика, історична лексикологія та історична морфологія;
- б) історична фонетика, історична морфологія та історичний синтаксис;

в) історична фонетика, історична лексикологія, історичний словотвір та історичний синтаксис.

7. Розвиток мови та зміни, які відбуваються в її структурі залежать від кількох факторів:

- а) від спонтанних звукових змін в артикуляції звуків, асиміляції, дисиміляції та впливу населення на розвиток мови;
- б) від історико-культурних умов життя народу, мовної економії, аналогії, асиміляції та дисиміляції;
- в) від зовнішніх та внутрішніх.

8. Основними джерелами вивчення історичної граматики є:

- а) свідчення споріднених мов, лексичні запозичення, жива народна мова, писемні пам'ятки;
- б) лінгвістичні та нелінгвістичні дисципліни, які вказують на тісний зв'язок історичної граматики з писемними джерелами;
- в) письмові свідчення іноземних джерел та писемні пам'ятки, які дійшли до нас від XV ст.

9. Найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки можна умовно поділити на:

- а) датовані і недатовані;
- б) написи на пам'ятках матеріальної культури, рукописні книги і грамоти;
- в) написи на стінах Софії Київської XI ст., Ізборники Святослава 1073 р., 1076 року та грамоти.

10. Основоположниками порівняльно-історичного методу є:

- а) Р. Раск, Ф. Бопп, Ю. Шевельов;
- б) Я. Грімм, А. Кримський, Р. Раск;
- в) Р. Раск, Ф. Бопп, Я. Грімм.

11. Жива народна мова, як одне з джерел вивчення історії української мови, зберегла в сучасній українській літературній мові:

- а) давні назви *Ярославль, Лихославль та Любомиль*;
- б) чергування голосних /o/, /e/ з /i/;
- в) чергування приголосних /g/, /k/, /x/ з /ж/, /ч/, /ш/.

12. Найточніше тлумачення і пояснення щодо походження назви Україна та української мови знаходимо у праці:

- а) В. Скляренка;
- б) В. Німчука;
- в) Ю. Шевельова.

13. За періодизацією В.Німчука українська мова поділена такі періоди:

- а) протоукраїнський, давньоукраїнський, ранньосередньоукраїнський, пізньосередньоукраїнський, середньоукраїнський, сучасний.

б) праслов'янська мова, прасхіднослов'янська, давньоруськоукраїнська, середньоукраїнська, новоукраїнська мова.

в) праслов'янський, давньоукраїнський, давньоруськоукраїнський, середньоукраїнський, новоукраїнський.

14. Період від середини XI ст. – до кінця XIV ст. мав назву:

а) протоукраїнський;

б) давньоукраїнський;

в) ранньосередньоукраїнський;

г) середньоукраїнський;

д) пізньосередньоукраїнський.

15. Писемна пам'ятка XVI ст., створена коштом княгині Заславської, на якій і до сьогодні присягають на вірність Україні новообрані президенти – це:

а) Руська правда;

б) Остромирове Євангеліє;

в) Пересопницьке Євангеліє;

г) «Слово о полку Ігоревім».

Фонетика

1. Спонтанні звукові зміни – це:

а) зміни всієї звукової системи;

б) зміни будь-якого звука перед [с];

в) взаємозаміна звуків;

г) зміни звука, необумовлені його позицією чи аналогією;

д) усі звукові зміни.

2. [ъ], [и], [е], [є], [іе] – це звуки:

а) переднього ряду;

б) середнього ряду;

в) заднього ряду;

г) переднього ряду середнього піднесення;

д) низького піднесення.

3. Оберіть рядок, у якому в усіх словах зафіксовано наслідки I палаталізації:

а) суша, круча, душа;

б) кричиш, жінка, ніжка;

в) чого, жираф, Женева;

г) Чикаго, плачу, мучу;

д) жертва, можу, дружу.

4. Оберіть рядок, у якому всі слова утворені в результаті другої палаталізації:

а) рѡцѣ, слѡзи, мусѣ, нѡдзѣ;

- б) овьца, отець, кѣнѣзь, березє;
- в) сушити, друдзѣ, поручити, мусѣ.

5. Віднайдіть рядок, у якому всі слова фіксують наслідки II палаталізації:

- а) вівця, князь, палець;
- б) мудрець, у вусі, Зінаїда;
- в) друзі, мусі, ціна;
- г) зима, цифра, ситро;
- д) ручці, вушко, душно.

6. Оберіть рядок, у якому всі слова є результатом третьої палаталізації:

- а) сушити, друдзѣ, поручити, мусѣ;
- б) овьца, отець, кѣнѣзь, весь;
- в) рѣцѣ, слѣзи, мусѣ, нѣдзѣ.

7. Зазначте рядок, у якому всі слова фіксують наслідки III палаталізації:

- а) вівця, князь, палець;
- б) мудрець, у вусі, Зінаїда;
- в) друзі, мусі, ціна;
- г) зима, цифра, ситро;
- д) ручці, вушко, душно.

8. Укажіть, що спричинило виникнення шиплячих у словах *суша, січу, могу*:

- а) I палаталізація;
- б) II палаталізація;
- в) аналогія до інших форм цих слів;
- г) III палаталізація;
- д) пом'якшення задньоязикового постконсонантним [j].

9. Укажіть, якими за походження є звукосполуки [дл], [тл] в українських словах *мітла, світло, сідло*:

- а) прасловянськими;
- б) винятками із закономірного спрощення;
- в) новими, що виникли після занепаду зредукованих;
- г) польськими;
- д) запозиченими.

10. Зазначте період, коли в українській мові остаточно занепали зредуковані [ъ], [ь]:

- а) X–XI ст.;
- б) XI–XIII ст.;
- в) XII–XIII ст.;
- г) XIII–XIV ст.;
- д) протоукраїнський період;

11. Віднайдіть рядок, у якому в усіх словах зредуковані перебувають у сильній позиції:

- а) вършина, вълчица, оутвърдити, вълна;
б) кръха, тыща, гръмити, вълна;
в) дъва, зъла, тыща, вършина;
г) мъха, тыща, гръмити, вълна;
д) съто, зъла, тыща, вършина.

12. Оберіть рядок, у якому у всіх словах зредуковані перебувають у слабкій позиції:

- а) кръха, тыща, гръмнати, вълна;
б) столъ, гръмнати, глътати, зърно;
в) столъ, льва, гръмнати, глътати;
г) рѣта, сътъня, дѣнь, пѣня;
д) мѣха, дѣня, сѣхноути, лѣба.

13. Оберіть рядок, у якому всі голосні переднього ряду:

- а) а, о, ɔ, ʏ, ou; ы;
б) i, e, ʏ, ɛ, ɤ;
в) i, e, ʏ, ɛ, ɤ.

14. Оберіть рядок, у якому правильно відображено чергування /з/ – /ж/ (друг – дружу):

- а) *другй̑ → *друг'й̑ → *друж'й̑ → *друж'ж'̑ → дружу;
 б) *другйон → *друг'йон → *друж'йон → *друж'ж'о → дружу;
 в) *другй̑ → *друг'й̑ → *дружй̑ → *друж'̑ → дружу.

15. Оберіть рядок, у якому всі слова є результатом першої палаталізації:

- а) сушити, друдзѣ, поручити, мусѣ;
б) дружина, пороучити, сушити, книжка;
в) овьца, отець, кнѣзь, березе.

16. Оберіть рядок, у якому всі слова поділені правильно:

- а) и - змѣ - ни - ти, въ - зѣ - ти, въ - съ, тво - и, ро - зби - ти;
б) из - мѣ - ни - ти, дѣ - ва, роз-би - ти, тѣ - р - гѣ, сво - и;
в) пъл - нѣ, сто - лѣ, къ - ни - га, ро - зби - ти, бе - звѣ - сти.

17. Чергування голосних фонем у давньоруській мові може бути:

- а) спонтанним та вимушеним;
б) довгим та коротким;
в) якісним та кількісним.

18. Укажіть явище, внаслідок якого в українських словах *сон* – *сну*, *пісок* – *піску*, *осел* – *осла* відбувається чергування /o/ – /ø/:

- а) епентеза;
б) успадкування праіндоєвропейського чергування цих фонем;

- в) чергування сильних і слабких зредукованих;
- г) аналогія до інших слів;
- д) редукція.

19. Зазначте, чим пояснюють у староукраїнських пам'ятках написання слів *воовьця, воотця*:

- а) помилками переписувача;
- б) подовженням давнього [o] у новозакритому складі після занепаду зредукованих;
- в) втратою інтервокального [j];
- г) протяжною старослов'янською вимовою;
- д) оканням.

20. Укажіть явище, яке відбулося у словах *пізно, кожний, місце*:

- а) асиміляція;
- б) дисиміляція;
- в) епентеза;
- г) лабіалізація;
- д) спрощення.

Морфологія

1. Форми *плечима, очима* – це:

- а) залишки двоїни;
- б) давні форми множини;
- в) нові форми множини;
- г) аналогія до форм чоловічого роду;
- д) форми старої однини.

2. Оберіть рядок, у якому всі слова належать до *ā, jā*-основи:

- а) воєвода, староста, слоуга, плодъ, станъ, сынъ;
- б) судиѧ, слоуга, староста, ноша, овьца, рыба;
- в) плодъ, станъ, сынъ, судиѧ, ноша, воєвода.

3. Оберіть рядок, у якому всі слова належать до *ǫ, jǫ*-основи:

- а) село, поле, добро, мечъ, ножъ, кѣнѧзь;
- б) слуга, староста, плодъ, мечъ, станъ, сынъ;
- в) гость, тѣсть, зѧть, звѣрь, мѣдвѣдь, мечъ.

4. Слова *свєкры, буки, камы, коурагы* належали до:

- а) er-основи;
- б) ert-основи;
- в) ѡv-основи.

5. Укажіть основу, до якої належать іменники I відміни *свєкруха, княгиня, половина*:

- а) *-ō- основа;
- б) *-ja- основа;
- в) *-ŭ- основа;
- г) *-s- основа;
- д) різні основи.

6. Оберіть рядок, у якому всі слова належать до й-основи:

- а) тьсть, зѣть, мѣдвѣдь, мѣдь, поуць, локѣть;
- б) слоуга, плодь, мѣчь, ножь, кѣнязь, гость;
- в) мѣдь, звѣрь, мѣчь, полє, село, поуць.

7. Оберіть основу, до якої належали іменники *воль, мѣдь, домъ*:

- а) *-ō- основа;
- б) *-ja- основа;
- в) *-ŭ- основа;
- г) *-s- основа;
- д) *-i- основа;

8. З'ясуйте, з якої основи походять іменники *пїсня, миша, кістка*:

- а) *-ō- основа;
- б) *-ja- основа;
- в) *-ŭ- основа;
- г) *-s- основа;
- д) *-i- основа;

9. Оберіть основу, до якої належать іменники *дѣрево, око, коло*:

- а) *-ō- основа;
- б) *-ja- основа;
- в) *-ŭ- основа;
- г) *-s- основа;
- д) різні основи.

10. Зазначте, з якої основи походить іменник *дочка*:

- а) *-ō- основа;
- б) *-r- основа;
- в) *-ŭ- основа;
- г) *-n- основа;
- д) *-i- основа;

11. До особових форм займенників у давньоруській мові належали:

- а) азъ, ты, ть, та, то, вѣ, себє;
- б) азъ, ты, вѣ, ва, мы, вы, себє;
- в) азъ, и, ѿ, ю, съ, сє, си.

12. За основою теперішнього часу виділяли:

- а) 4 класи дієслів;

б) 5 класів дієслів;

в) 6 класів дієслів.

13. Оберіть рядок, у якому всі дієслова належать до так званого атематичного (V) класу:

а) єсмь, ѣмь, вѣмь, дамь, имамь;

б) дамь, имамь, знати, нести, плести;

в) дѣлати, лѣтати, знати, нести, плести.

14. Оберіть рядок, у якому дієслово *быти* провідміняно у формі аориста:

а) одн. *бѣхъ, бѣше, бѣше*; мн. *бѣхомъ, бѣсте, бѣху*; дв. *бѣховѣ, бѣста, бѣста*;

б) одн. *єсмь, єси, єсть*; мн. *єсмь (-мы, -мо, -ме), єсть, суть*; дв. *єсвѣ, єста, єста*;

в) одн. *быхъ, бы, бы*; мн. *быхомъ, бысте, быша*; дв. *быховѣ, быста, быста*.

15. До складених дієслівних форм минулого часу належали:

а) аорист, імперфект;

б) перфект, плюсквамперфект;

в) імперфект, плюсквамперфект.

16. Числівник *одинъ, одьна, одьно* відмінювався як:

а) іменник ї-основи *кость*;

б) іменник з основою на приголосний типу *дьнь*;

в) вказівний займенник *тъ, та, то*.

17. Зазначте, як відмінювалися числівники *пять – девять*:

а) як членні прикметники жіночого роду в однині;

б) як вказівні займенники чоловічого роду в однині;

в) як іменники жіночого роду на приголосний;

г) як іменники жіночого роду -і- основи в однині;

д) як числівник *три*.

18. Укажіть, коли відбулося остаточне оформлення числівника як окремої частини мови:

а) в праслов'янській мові;

б) в протоукраїнський період;

в) в староукраїнський період;

г) в середньоукраїнський період;

д) триває й досі.

19. Особові форми мали дієслова:

а) інфінітив і дієприкметник;

б) дійсного та умовного способів, інфінітив;

в) дійсного, умовного і наказового способів;

г) інфінітив, супін і дієприкметник.

20. Топоніми *Лебедин, Фастів, Гусине* з походження є:

а) давніми іменниками -ā-, -jā- основи;

б) давніми іменниками -ǫ-, -jǫ- основи;

в) колишніми короткими (нечленими) прикметниками;

г) колишніми займенниковими (членими) прикметниками.

Перелік питань до модульної контрольної роботи № 1 з історичної граматики української мови

1. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови.
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Основні джерела вивчення історії української мови.
4. Порівняльно-історичний метод.
5. Східні слов'яни і їх мова в доісторичний період.
6. Походження української мови і назви *Україна*. Дискусійні питання про мову Київської Русі.
7. Періодизація історії української мови.
8. Походження східнослов'янської писемності.
9. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.
10. Предмет історичної фонетики української мови.
11. Формування звукової системи давньокиївської мови дописемного періоду (склад вокалізму та консонантизму давньоіндоєвропейської мови).
12. Палаталізація приголосних у сполученні з [j].
13. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
14. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
15. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових після голосних переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
16. Структура складу у праслов'янській мові. Закон відкритого складу. Складовий сингармонізм.
17. Спрощення у групах приголосних. Чергування фонем.
18. Зміни приголосних на межі складу (зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st]; втрата приголосного в кінці слова; розвиток протези; поява носових [ɛ] та [ɔ]; монофтонгізація дифтонгів).
19. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl]. Спрощення груп приголосних [dm].
20. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [je] > [o] на початку слова. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.
21. Давні зміни звука «ять» [ě]. Ствердіння звука [l] в групах [tɔlt], [telt].
22. Розвиток повноголосся.
23. Зміна сполучень [ort], [olt]. Розвиток фарингального [h].
24. Історія носових голосних у протоукраїнських діалектах.
25. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих. Наслідки занепаду [ъ] та [ь] у системі голосних.

26. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Розвиток приставного [i]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l].

27. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Друге повноголосся.

28. Поняття про так званий «новий ять».

29. Наслідки занепаду голосних у системі приголосних (виникнення і наступне спрощення нових груп приголосних; утрата звуку [l]; вставні приголосні [d] і [t]; асимілятивні і дисимілятивні процеси).

30. Перехід [e] в [o] після шиплячих та [j]. Зміна [e] в [a]. Втрата початкового голосного.

Зразок модульної контрольної роботи № 1 з історичної граматики української мови

1. Тести.

2. Дайте розгорнуту відповідь на питання:

2.1. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови.

2.2. Фонетичні зміни в давньосхіднослов'янських діалектах дописемного періоду. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi). Спрощення груп приголосних [dl], [tl]. Спрощення груп приголосних [dm].

3. Поділіть на склади давньоруські слова: *розбити, кѣто, правѣда, смѣркѣ, огньнѣ, чѣстѣ, вѣсєгда, измѣнити, сѣрдѣце, носѣ, сѣхнути, вѣтрѣ, свои, краи, мышѣ, дѣни, двигнути, оувѣтъ (утіха).*

4. З'ясуйте, у яких словах відбулася перша, а в яких – друга і третя палаталізації: *лице, нозѣ, дружѣба, овѣца, отѣць, ножѣска, отѣче.*

Поясніть механізм палаталізації у слові *овѣца*.

5. Що спільного у словах *каятися* та *ціна*?

6. Як можна пояснити відсутність спрощення у словах *сідло, кувадло, повідло, виделка, тліти, заядлий*?

Перелік питань до модульної контрольної роботи № 2 з історичної граматики української мови

1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
2. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).
3. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
4. Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō.
5. Історична доля іменників ї-основи.
6. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.
7. Загальна характеристика займенника. Історія форм предметно-особових займенників.
8. Історія форм особових та зворотного займенників.
9. Історія форм неособових займенників.
10. Походження категорії прикметника.
11. Історія форм іменних прикметників.
12. Історія форм займенникових (членних) прикметників.
13. Словотвір прикметників.
14. Історія форм прикметникового ступенювання.
15. Граматичні ознаки числівників.
16. Особливості відмінювання простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.
17. Особливості відмінювання складних і складених числівників в українській мові.
18. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів.
19. Історія форм минулого часу. Прості форми минулого часу. Аорист. Імперфект.
20. Складені форми минулого часу. Перфект. Плюсquamперфект.
21. Історія форм майбутнього часу.
22. Історія форм умовного способу. Історія форм наказового способу.
23. Інфінітив і супін у давньоукраїнській мові та їх доля в сучасній українській мові.
24. Загальна характеристика прислівника.
25. Відзайменникові прислівники у давньоруській мові.
26. Відіменні прислівники у давньоруській мові.
27. Віддієслівні прислівники у давньоруській мові.
28. Прийменник у давньоруській і сучасній українській мові.
29. Сполучник у давньоруській і сучасній українській мові.
30. Частки і вигуки в давньоруській і сучасній українській мові.

Зразок модульної контрольної роботи № 2 з історичної граматики української мови

1. Тести.

2. Дайте розгорнуту відповідь на питання:

2.1. Предмет і завдання історичної морфології української мови.

2.2. Словотвір прикметників.

3. Визначте спосіб творення прикметників.

Праведьный, мастить, бѣднь, тѣрпѣливъ, послѣднь, безгрѣшнь, соусѣдний, оубогыи, оузкъ, воловьнь, полотнь, любимъ, кѣнажъ, крѣвавъ, львовъ, змиѣвъ, стоуднь, кожанъ, сестринъ, завтръный, надгробъный.

4. Провідмінійте давньоруські іменники: плодъ, полє.

5. Визначте класи дієслів за закономірностями інфінітивних основ та основ теперішнього часу.

Нести, носити, дати, доуноути, сѣдѣти, водити, дѣлати, коуповати, видѣти, бѣжати, сѣхноути, кричати.

Питання до іспиту з історичної граматики для студентів 2 курсу українського відділення філологічного факультету

1. Предмет, завдання і значення курсу історичної граматики української мови.
2. Зв'язок історії мови з іншими науковими дисциплінами.
3. Основні джерела вивчення історії української мови.
4. Порівняльно-історичний метод як інструмент дослідження фактів історії української мови.
5. Походження української мови і назви *Україна*.
6. Дискусійні питання про мову Київської Русі.
7. Періодизація історії української мови.
8. Походження східнослов'янської писемності.
9. Найважливіші для історії української мови писемні пам'ятки.
10. Предмет історичної фонетики української мови.
11. Формування звукової системи давньоукраїнської VII – першої половини XI ст.: склад вокалізму та консонантизму.
12. Структура складу в давньоруській мові: закон відкритого складу, складовий сингармонізм.
13. Палаталізація приголосних у сполученні з [j] у спільнослов'янській мові та його наслідки в давньоруській.
14. Перше перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
15. Друге перехідне пом'якшення задньоязикових перед голосними переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
16. Третє перехідне пом'якшення задньоязикових після голосних переднього ряду та його відображення в сучасній українській мові.
17. Чергування голосних фонем та його наслідки у давньоруській мові.
18. Спрощення у групах приголосних та його наслідки у давньоруській мові.
19. Зміна звукосполучень [dt], [tt] в [st].
20. Розвиток протези та втрата приголосного в кінці слова.
21. Зміна [gv], [kv], [xv] перед «ятем» (ě < oi).
22. Спрощення груп приголосних [dl], [tl], [dm] та його наслідки у давньоруській мові.
23. Зміна [je] > [o] на початку слова та його наслідки у давньоруській мові.
24. Звук [o] замість початкового [a] в словах іншомовного походження.
25. Давні зміни звуку «ять» [ě].
26. Ствердіння та пом'якшення приголосних у давньоруській мові.
27. Ствердіння звуку [l] в групах [tɔlt], [telt]. Розвиток фарингального [h].
28. Розвиток повноголосся.
29. Зміна у словосполученнях [ort], [olt].
30. Історія редукованих голосних [ъ], [ь]. Позиції редукованих.

31. Наслідки занепаду голосних [ъ] та [ь] у системі голосних.
32. Наслідки занепаду голосних [ъ] та [ь] у системі приголосних
33. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Розвиток приставного [i]. Редуковані [ъ] та [ь] у сполученні з [r], [l].
34. Фонетичні зміни давньокиївської мови кінця X – початку XI ст. Друге повноголосся.
35. Поняття про так звані «новий ять».
36. Історія носових голосних у протоукраїнських діалектах.
37. Перехід [е] в [о] після шиплячих та [j]. Зміна [е] в [а]. Втрата початкового голосного.
38. Перехід сполук [гы], [кы], [хы] в [ги], [ки], [хи] та його наслідки у давньоруській мові.
39. Асимілятивні та дисимілятивні процеси у давньоруській мові.
40. Предмет і завдання історичної морфології української мови.
41. Іменник. Основні граматичні категорії іменників (діахронічний аспект).
42. Загальна характеристика особливостей словотворення і словозміни іменників у давньоруській мові.
43. Історична доля іменників із колишніми основами на -ā, -jā.
44. Історична доля іменників із колишніми основами на -ō, -jō.
45. Історична доля іменників й-основи.
46. Історична доля іменників ї-основи.
47. Історична доля іменників із колишніми основами на приголосний.
48. Загальна характеристика займенника. Історія форм предметно-особових займенників.
49. Історія форм особових та зворотного займенників.
50. Історія форм неособових займенників.
51. Походження категорії прикметника.
52. Особливості словотворення і словозміни прикметників у давньоруській мові.
53. Іменні (нечленні, короткі) прикметники в давньоруській мові та їх історична доля.
54. Займенникові (членні, повні) прикметники в давньоруській мові та їх історична доля.
55. Історія форм прикметникового ступенювання в давньоруській мові та їх історична доля.
56. Граматичні ознаки числівників.
57. Особливості назвотворення числівників у давньоукраїнській мові.
58. Історична доля простих числівників в українській мові: діахронічний аспект.
59. Історична доля складних і складених числівників в українській мові.
60. Історія граматичних категорій дієслова. Основи і класи дієслів у давньоруській мові.

61. Форми теперішнього часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
62. Прості форми минулого часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
63. Складні форми минулого часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
64. Форми майбутнього часу дієслів у давньоруській мові та їх історична доля.
65. Історія форм умовного способу.
66. Історія форм наказового способу.
67. Дієприкметники в давньоруській мові.
68. Інфінітив і супін у давньоукраїнській мові та їх доля в сучасній українській мові.
69. Загальна характеристика прислівника.
70. Відзайменникові прислівники у давньоруській мові.
71. Відіменні прислівники у давньоруській мові.
72. Віддієслівні прислівники у давньоруській мові.
73. Прийменник у давньоруській і сучасній українській мові.
74. Сполучник у давньоруській і сучасній українській мові.
75. Частки і вигуки в давньоруській і сучасній українській мові.